

СЕМАНТИКА УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕМ З КОМПОНЕНТОМ
«МЕД» НА ТЛІ ЕТНОКУЛЬТУРИ

У статті представлено аналіз фразеологізмів з компонентом «мед» в українській мові. Визначено пласт українських фразеологізмів з компонентом «мед» та проаналізовано їх семантику на тлі етнокультури. З'ясовано перспективи розвитку досліджень фразеологічних одиниць з різними компонентами в семантичному та етнокультурному вимірах.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, етнокультура, семантика, внутрішня форма фразеологізму, символ.

На сучасному етапі розвитку актуальності набувають розвідки, присвячені вивченню національно-мовної та етнокультурної специфіки нації. Спрямування уваги науковців у поле ментальної семантики мовних одиниць дає змогу комплексно проаналізувати та зрозуміти феномен національної мови. Проблема національно-культурної специфіки мови не є новою (див. праці Н. Арутюнової, В. Жайворонка О. Назаренка, В. Ужченка), проте вона надзвичайно актуальна на сьогоднішній день. Взаємозалежність мови і культури, мови і етносу, мови і менталітету перебуває в центрі розуміння історичної пам'яті народу, його духовної та матеріальної самобутності, аналізу культурно-мовної компетенції членів певного етносу, дослідження менталітету.

Джерельною базою таких розвідок слугують фразеологічні одиниці, оскільки вони носії не прямого значення, а віддзеркалюють етнокультурну традицію народу. У фразеології, як зазначає Н. Щербань, «чи не найяскравіше відбивається досвід народу, своєрідність його світобачення» [17, 1]. Українські стійкі вислови формувалися протягом тривалого розвитку української спільноти, засвоюючи базові моделі світогляду, поведінки, дозвілля, морально-етичних норм і трансформуючи їх у вербальні схеми. Стереотипи поведінки етносу представлені у його культурі, традиціях, звичаях тощо, а вербалізовані, зокрема, у мовній фразеосистемі [9, 11]. У фразеологізмах української мови відображено типове, стереотипне, і тому з їх допомогою ми пізнаємо українські реалії щодо внутрішнього й зовнішнього буття народу. Це живі пам'ятки, що характеризують народ як особистість і представляють дух чи характер народний в його первісному, природному стані» [8, 37].

Різні компоненти фразеологічних одиниць неодноразово були об'єктом дослідження мовознавців. Відомі праці присвячені вивченню семантичних та етнокультурних особливостей фразем з соматичним компонентом (Н. О. Скоробагатько), зоонімічним (В. І. Бойко, Д. В. Ужченко), фітонімічним (О. А. Куцик), з компонентами-назвами одягу і взуття (Г. В. Купрікова) тощо. Наша увага спрямована на аналіз фразеологізмів з компонентом «мед», які на сьогоднішній день комплексно не досліджені лінгвістами, що й зумовлює актуальність роботи.

Метою статті є семантична та етнокультурна характеристика фразеологізмів з компонентом «мед» в українській мові.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) визначити пласт фразем з компонентом «мед» в українській мові;
- 2) якнайповніше розкрити семантику українських фразеологізмів з компонентом «мед», побудованих на етнокультурному матеріалі.

Матеріалом дослідження послужили фразеологічні одиниці з компонентом «мед», зафіксовані в таких словниках фразем: «Словник стійких народних порівнянь» за ред. О. С. Юрченка, «Фразеологічний словник української мови» в 2-х томах за ред. В. М. Білоноженка, «Фразеологічний словник української мови» за ред. Л. С. Паламарчука та «Галицько-руські народні приповідки» І. Я. Франка.

Щодо хронологічних відомостей появи бджіл на Землі, то вчені називають просто наймовірну цифру: 50–130 мільйонів років до нашої ери. Немає сумніву в тому, що первісні люди, добре знаючи навколишню природу, будучи невід'ємною часточкою цієї природи, любили мед і знали, яким способом без шкоди для себе забрати його у бджіл. Бджолиний мед використовувався людьми як продукт харчування та як сировина для виготовлення багатьох ліків – прополіс (бджолиний клей), віск, мед, бджолина отрута, маточне молочко тощо. Перші згадки про мед простежуємо у працях грецького історика Геродота, який стверджував, що скіфи продавали грецьким містам-колоніям велику кількість меду та воску. Перші відомості про пасічництво знаходимо в Нестора Літописця, та у хроніках літописця Галла, де йшлося про багаті слов'янські землі, звідки вивозили хутро, мед, віск.

Як зазначає Уляна Мовна: «В архаїчних міфологічних системах різних народів світу, *мед* фігурував як ритуальний символ з широким семантичним спектром» [7, 93]. У звичаєво-обрядовій системі українців лексика бджільництва займає особливе місце. Найчастіше використовували *мед* в різдвяно-новорічних обрядах і не лише. Його вживали й в інших випадках, а саме: «Коли народжувалася дитина, його додавали до першої купелі. Теплою ситою годували не тільки немовлят, але й породільниць – щоб сили відновились і молоко в матері прибувало. Коли ж помирала людина, то робили обов'язкову ритуальну поминальну страву – коливо (канун), яке первинно називали «мед»» [11, 236].

Мед у давній культурі українців був особливо цінним продуктом, адже: «якщо хтось позичав гроші або якусь важливу річ у сусіда чи родича, то давав своєрідну клятву – «Ставлю на мед», «Роблю заставу на мед»» [10, 49]. «*Мед* посідав важливе місце у святкуванні календарних урочистостей – різдвяних (мед і кутя з медом на Святий і Щедрий вечір, обходи господарства з медом, дівочі ворожіння), великодніх (приворожування парубків медом, посвячення меду у церквах) та ін. (освячення меду на Маковія, Спаса, андріївська калита з медом, зажинкові «учти з медом»). Знакова функція меду яскраво виявлялась і в сімейних обрядах – народинах (у першій купелі немовляти, на хрестинах), весільному дійстві під час заручин, заводин, вінкоплетин, вінчання (зустрічі молодих хлібом-медом, або самим медом), весільного бенкету тощо, де він символізував солодкість подружнього життя й ідею родючості, здоров'я та багатства» [6, 331]. «На 30 квітня, – зазначає Василь Скуратівський, – припадає невеличке, але вельми пошанівне святце серед пасічників – святого Зосима. Він, як відомо, вважався покровителем бджіл... Фіналом пасічницького сезону, зви-

чайно ж, був перший Спас, якого в народі називали «медовим», що припадає на 19 серпня» [10, 48].

Згідно з етимологічною довідкою, номен *мед* походить від старослов'янського слова *медъ* «мед». Тлумачний словник сучасної української мови подає два значення лексеми *мед*: 1) густа солодка маса, яку бджоли виробляють з нектару квітів; 2) легкий хмільний напій, виготовлений з цієї солодкої маси [12, Т. 4, 662].

За своїми смаковими властивостями *мед* є солодка і приємна на смак рідина, і тому для українців вона символізує щось дуже приємне, принадне, те, чого прагнуть усі. Зокрема, ця символіка відбита у низці ФО з компонентом «мед»: *ідуть як мухи до меду* – ‘збираються, приваблені чимось’ [18, 98], *кортить як меду полізати* – ‘дуже хочеться’ [18, 90], *летіти / полетіти (налетіти і т. ін.)*, *як мухи на мед* – ‘охоче поспішати куди-небудь з намірами одержати задоволення, насолоду і т. ін.’ [13, 335], *як меду полізати* – ‘щось дуже принадне, бажане’ [13, 669], *(коли) мед, то і ложкою* – ‘вияв надмірності в чому-небудь і занадто’ [13, 481]. Семантику фразеологічної одиниці *(коли) мед, то і ложкою* можна пояснити тим, що *мед* як смачну та корисну речовину старалися витратити дуже економно, оскільки діставалася вона господарям довготривалим і важким трудом. Надмірність у чомусь виражає й семантика ФО *передавати / передати куті меду* – ‘перевищувати норму, міру в чому-небудь або перебільшувати що-небудь’ [13, 493]. У центрі фразеологізму два слова-поняття – *кутя і мед*, ужиті в образно-смысловому смислі «щось дуже приємне смачне», але з'язані дієсловом *передати*, вони називають ознаку негативного змісту – несумісність [4, 342].

З пасікарами та їх господарями народ пов'язував уявлення про втішне і сите життя. Наприклад, *як (мов, ніби і т. ін.) у меду* перев. зі сл. *бути, жити* – ‘у достатках, у розкошах’ [13, 384], *як мед пити* зі сл. *жити* – ‘дуже добре, в достатках, заможнo’ [13, 504]. Зовсім протилежне значення мають ФО: *не з медом* – ‘нелегко, погано комусь живеться’ [16, 165], *ні мед ні куця* кому і без додатка – ‘кому-небудь тяжко, погано і т. ін.’ [16, 481], *меду ніхто нині не лиже* – ‘нікому не поводитьься зовсім добре’ [16, 386]. Абсолютне задоволення життям переживає людина, коли говорять, що її *(і) медом не годуй* – ‘нічого більше не треба комусь, хто-небудь дуже задоволений чимсь’ [13, 180].

У той же час іронічний фразеологізм *скуштувати меду* означає ‘зазнати чого-небудь (звичайно неприємного) на власному досвіді, відчути щось самому’ [13, 823]. Також життєвий досвід відображає семантика фразеологізму *вхотити (захотити) шилом патоки (меду)* – ‘азнати невдач’ [13, 165]. Останній можна пояснити тим, що *мед* виступаючи смачним і принадним продуктом харчування вхотити на шило просто неможливо, що й зумовлює невдачу.

Продовжуючи характеристику ФО з компонентом «мед», необхідно відзначити, що «з усіх смакових відчуттів найбільш яскравим і послідовним у мовній картині світу є уявлення про солодкий смак як найприємніший для людини» [14, 40]. Ще у староукраїнській мові лексема *мед* із значенням «солодка речовина» стала набувати переносного значення ‘солодка, неправдива мова’: «медь бо каплетъ отъ оустъ жены блудны» [5, 90]. У фразеологічних конструкціях української мови *мед* символізує облесливність, нещирість: *говорить як медом мастить* – ‘підлещується,

говорить приємно' [18, 90], *лити медові речі* – 'говорити облесливо, нещиро і т. ін.; підлещуватися до когось' [13, 336], *мазати медом речі* (слова і т. ін.) – 'говорити облесливо; підлещувати до когось' [13, 459]; *мазати медом (по губах)* – 1) 'говорити комусь що-небудь приємне (переважно з корисливою метою); 2) викликати в кого-небудь почуття задоволення радості, втіхи (переважно похвалою, лестощами)' [13, 459], *обливати / облити солодким медом* кого – 'говорити щось дуже приємне кому-небудь; улещувати когось' [13, 451], *з медом на вустах* – 'який нещиро говорить комусь приємні речі; облесливий, нещирий' [13, 384], *з медом та з маком промовляти* – 'нещиро, облесливо говорити' [13, 482]. Зокрема, у фраземі *з медом та з маком промовляти* бачимо поєднання лексем *мед* і *мак*. Подібний зв'язок цих слів є вмотивованим самим життям, оскільки мед та мак були основними інгредієнтами, які додавали у ритуальні страви, зокрема у кутю, пироги. Можливо й на основі того, що як і мед, так і мак поліпшували смак страви, виник вище зазначений фразеологізм, який має значення облесливо, нещиро говорити.

Народною мораллю щирість завжди віталась, а лицемірство засуджувалось, але виражається це делікатною формою, де справжня натура особи приховується за такою принадною та приємною речовиною як *мед*: *з медом на вустах* – 'облесливий, нещирий' [13, 481], *укусить і меду дасть* – 'нещирий, фальшивий у своїх вчинках, словах' [13, 735]. Навпаки позитивну семантику виражають такі ФО: *наносив як мухи меду* – 'про дбайливу, хазяйновиту людину' [18, 98], *(і) не заманити медом* кого – 'не звабити, не спокусити кого-небудь ніякими принадами' [15, 312].

Фразеологічні одиниці переважно характеризують ті діянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з психічними процесами людини, її індивідуально-психологічними особливостями. Зокрема, в українській мові маємо такі ФО, що відображають психологічний стан особистості: *не мед* [13, 384], *ні мед ні кутя* – 'кому-небудь тяжко, погано і т. ін.' [13, 383], *не до меду йому тепер* – 'йому так гірко на душі, що ніяким медом не засолодиш' [16, 386]; *мов медом по губах мазнули* кого 'від почутого у когось виникає почуття надії, задоволення, радості і т. ін.; приємно комусь' [13, 364].

Також апелюють *мед* уживають у структурі численних порівнянь та фразеологічних зворотів, де він позначає характеристику перебігу подій, виконання намірів; дії, що є успішними чи ні: *як по меду* 'легко, добре виходить' [18, 90], *і на меду знайдеш біду* – 'приходить до сварки та бійки' [16, 386], *на меду знайшов собі біду* – 'на меду в шиночку сподобав собі дівку і оженившись з нею побачив, що вона пиячка' [16, 386]; *хоч медом масти кого* уживається при протиставленні в значенні: 'як не догоджай комусь, як не задовільняй чийсь бажання, а результат буде протилежний' [13, 369], *влити в бочку меду (в мед) ложку дьогтю* – 'зіпсувати що-небудь якоюсь незначною, але неприємною дрібницею.

Власне смакові властивості та процес споживання їжі відображають такі ФО: *добрий як з медом* – 'дуже смачний' [18, 90] *годі з медом і язик з їсти* – 'хоч дуже смачний' [16, 385], *не всьо медок, що солодке* – 'буває й цукрене, а буває таке, що гіркий смак по собі лишає' [16, 385]; *допався як*

муха до меду ‘дуже жадібно їсть або п’є’ [18, 97], *допався як циган до меду* – ‘дуже жадібно їсть або п’є’ [18, 159].

Характеристика процесу переміщення та часових проміжків представлена такими ФО: *ідуть неначе в мед* – ‘дуже повільно рухаються’ [18, 90]; *медові дні* (жарт.) ‘щасливий час, найкраща пора в чомусь’ [13, 209], *медовий місяць* – ‘початок подружнього життя’ [13, 398]. Побутування фраземи *медовий місяць* пов’язане з певною традицією використання медового продукту українцями. Василь Скуратівський зазначає: «Сучасні дослідники вважають, що вислів походить від щасливого інтимного життя молодят. Якась частка істини в цьому, звичайно, є. Але первісно цей період називався «медовим» тому, що було за непорушний звичай щовечора ставити біля молодої пари, коли вона лягала спати, кухоль розведеного з водою меду. Робилося це насамперед з практичною метою. Як правило, на цей період здебільшого припадає перша вагітність молодої жінки. Цим, власне, й зумовлювався звичай вживати майбутній матері медову ситу, котра позитивно впливає на загальний стан організму і зачаття» [11, 273].

У другому значенні лексему *мед* використовують для найменування напою безалкогольного (*сита, ситиця* ‘мед, розведений водою, або медовий відвар на воді; здавна використовується як традиційний безалкогольний напій’ [12, т. 9, 206]) чи слабоалкогольного (*мед, медуха, медовуха, медівка, медівочка, мед-вино, мед-тиво, мед-горілка* ‘медовий хмільний напій, виготовлений із бджолиного меду з додаванням запашних цілющих трав’ [1, 655]).

Як легкий хмільний напій *мед* (*мед-вино, мед-горілка*) вживався ще з праісторичних часів. На веселих учтах князя Володимира Великого *мед* споживали у великій кількості, про що свідчить вислів самого Володимира: «Руси єсть весельє пити, не можемо без того бути» [3, 358]. Звідси й маємо фразему: *мед-вино (мед-горілку) пити (кружати)* – ‘бенкетувати, гуляти, розпиваючи різні напої’ [3, 358].

Отже, в українській мові апелятив *мед* вживається у структурі численних фразеологічних зворотів, які відбивають різні аспекти людського життя, побудовані на народних спостереженнях і виражають національну специфіку, через яку постає менталітет народу.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і головн. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [редкол. О. С. Мельничук (головн. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 3: Кора – М / [укл. : Р. В. Болдирев та ін.]. – 1989. – 552 с.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 704 с.
4. Кононенко В. І. Символи української мови : монографія / В. І. Кононенко. – 2-ге вид. доп. і переробл. – К. ; Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2013. – 440 с.
5. Крижко О. А. Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII – початку XVIII століття (назви їжі, напоїв, продуктів харчування) : дис. на здобуття наукового ступеня канд.

- філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Крижко ; Бердянський держ. пед. ун-т. – Бердянськ, 1997. – 220 с.
6. Мала енциклопедія українського народознавства / [за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. С. Павлюка]. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2007. – 832 с.
 7. Мовна У. В. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX–XX століття) : монографія / У. В. Мовна / НАН України, Інститут народознавства. – Львів, 2006. – 208 с.
 8. Пилипчук С. М. Галицько-руські народні приповідки : пареміологічно- пареміографічна компетенція Івана Франка / С. М. Пилипчук. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 219 с.
 9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. Селіванова. – К.; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
 10. Скуратівський В. Кухоль меду / В. Скуратівський // Пасіка. – № 1–12. – 1998. – 120 с.
 11. Скуратівський В. Т. «Я Вас, бджоли, благословляю...» / В. Т. Скуратівський. – К. : Техніка, 2005. – 320 с.
 12. Словник української мови : у 11 т. Т. I–XI. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
 13. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. – К. : Наук. думка, 2003. – 1098 с.
 14. Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Н. И. Сукаленко. – К. : Наук. думка, 1992. – 164 с.
 15. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [за ред. Л. С. Паламарчука]. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с.; Кн. 2. – 980 с.
 16. Франко І. Галицько-руські народні приповідки [Електронний ресурс] / І. Франко // Етнографічний збірник. – 1901. – Т. 2. – 486 с. – Режим доступу : <http://elib.nplu.org/view.html?id=135>.
 17. Щербакова Н. В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Щербакова. – Х., 2002. – 18 с.
 18. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Х., 1993. – 176 с.

The article presents the analysis of the phraseologisms with the component «honey» in the Ukrainian language. The prospects of development of the research of the phraseological units with different components in semantic and ethnocultural dimensions are found out. The stratum of the Ukrainian phraseologisms with the component «honey» is defined and its semantics is analyzed on the background of ethnic culture.

Keywords: *phraseological unit, ethnoculture, semantics, internal form of phraseologism, symbol.*